

HALK BİLMECELERİNİN OLUŞUM ve BİÇİMLENMESİNDEKİ ETKENLER ÜZERİNE

Dr. Fevzi KARADEMİR

Gaziantep Üniversitesi Gaziantep Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü.

fkarademir@gantep.edu.tr

Özet

Bu çalışmada halk bilmecelerinin oluşum ve biçimlenme süreci değerlendirildi. Bununla adı geçen ürünlerin daha iyi tanınması amaçlandı. Yapılan incelemede, bilmecelerin oluşumunu hazırlayan en önemli etkenlerin insanın gizemi sevmesi ve onu çözmekle merak duygusunu tatmin etmesi; hayat ve çevre şartları olduğu görüldü. Bilmecelerin yapı dil ve üslup bakımından biçimlenmesini sağlayan en önemli etkenlerin ise sorucu ve gösterim ortamı ile sözellik olduğu belirlendi.

Anahtar sözcükler: bilmeceler, oluşum, gizem, gösterim ortamı

Abstract

In this study, emerge and development process of riddles were evaluated. This enabled us to better understand riddles. The study indicated that people's interest in mysteries and getting satisfied by solving them, life conditions and the context are the factors for the emerge of riddles. Questioner, scene and oral communication shape riddles' style, structure, and linguistics.

Key words: riddles, emerge, mysteries, scene

Giriş

Türk kültürünün önemli nakışlarından birini oluşturan halk bilmeceleri, şimdiki dek çeşitli yönleriyle bilimsel çalışmalara konu olmuş, ancak “*bu türün özelliklerine dayalı, kesin görüşler getiren belirli bir tanım üzerinde birleşilememiştir.*” (Öztürk 1985: 288). Ayrıca bilmecelerin çerçevesinin çizilmesinde ve tasnifinde, eksik ve yer yer yanlış değerlendirmeler yapılmıştır.¹

Bu durum; bizce, her birinin ayrı birer minyatür metin oluşu, kalıp kullanımlarının ve konularının çeşitliliği, kurgularındaki keyfilik, sınırsız bir imgelem âlemine sahip oluşları gibi nedenlerin yanında; bilmecelerin oluşum zemininin, kurgu mantığının ve biçimlenme sürecindeki etkenlerin tam olarak bilinmemesinden kaynaklanmıştır.

Gerek iç ve dış özellikleri, gerekse diğer anonim ürünlerle olan ilişki ağı bakımından çeşitlilik gösteren bilmecelerin oluşum sürecinin ve mevcut biçimlerini almada öne çıkan etkenlerin bilinmesi, onları daha iyi tanımamızı sağlayacaktır.

Bu çalışmada, halk bilmecelerinin oluşum ve biçimlenmesinde öne çıkan etkenler üzerinde duruldu. Düşünceler, elden geldiğince örneklerle desteklendi. Örnekler “*Türk Halkının Bilmeceleri*” (Başgöz-Tietze 1999) adlı eserden alındı. Bir makalenin kapsamını aştığından bütün örneklemelerde sınırlamaya gidildi.

¹Halk bilmecelerinin tasnif sorunu, *Türk Halk Bilmecelerinin Yapı Dil ve Üslup Özellikleri* adlı çalışmamızda etraflıca işlenmiştir. Karademir, Fevzi, *Türk Halk Bilmecelerinin Yapı Dil ve Üslup Özellikleri*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi. s. 64-84.

1. Halk Bilmecelerinin Oluşumunda Öne Çıkan Etkenler

Sözlü edebiyatın önemli bir türü olan bilmeceler, somut veya soyut varlıkların, olayların, tarihî şahıs ve hadiselerin vb., istiarelerden, olağan dışılıklardan, zıtlıklardan, ses taklitlerinden, fantastik kurgulardan, vb. yararlanılarak kulağa hoş gelen eğlenceli sorular haline getirildiği anonim edebî ürünlerdir.

Türk halkının edebi zevk ve ince zekasının yansıması olan bu ürünlerin oluşumunda öne çıkan temel etkenleri şöyle sıralayabiliriz:

1.1. İnsanoğlunun Gizeme Meyilli Oluşu/Merak Duygusu, Eğitime ve Eğlenme İhtiyacı

İnsan gizemli bir varlıktır, gizemi sever. Çocukluktan itibaren gizlemekten ve gizlenmekten zevk alır. Bu durum, onun söz ve davranışlarından eserlerine kadar yansır. Mecazın, günlük konuşma dilinden kitap isimlerine değin geniş bir alanda bu denli yoğun kullanımı bunun bir göstergesi olsa gerek.

Gizemli kılma-merak uyandırma, halkın eğlence ve eğitim vasıtalarının başında gelir. Eğitim ve öğretimin, eğlence imkanlarının bu kadar yaygın olmadığı dönemlerde, Türk halkı kendi okulunu kendisi kurmuş, eğlence vasıtalarını kendisi icat etmiştir. Olağanüstü motiflerle süslediği hayalî kurgularla, bir yandan iç içe yaşadığı tabiatın gizemli varlık ve olaylarının tılsımını çözmüş, bir yandan heyecan duyup eğlenmiş, bir yandan da küçüklerini, kurmuş olduğu bu gelenek okulunda hem eğlendirmiş hem de eğitmiştir.

Eğlenmede, saklılık olgusu ve saklama eyleminin önemi, açıktır. Bu yüzden saklambaç çocukların vazgeçilmez oyunlarının başında gelir. Üç yaşındaki bir çocuğun, kapı arkasına gizlenerek, “-... beni bulamaz.” diyen kişinin yargısını boşa çıkarma sevinci, görülmeye değerdir.

İşte varlıkların türlü örtüler altına saklandığı halk bilmeceleri de bir tür saklambaçtır. Ancak saklambaç öğeleri, çoğu zaman insanlardır. Bazen bir nesnenin saklandığı da olur. Bilmecede ise, gizlenen, evrendeki *somut veya soyut* herhangi bir şeydir. Saklambaçta, gizleme eylemi daha çok bir mekanla sağlanırken, bilmecede imajlarla gerçekleştirilir. Her ikisinde de insanoğlunun en değerli duygularından biri olan merak duygusunun tatmini, gizlenenin bulunmasıyla sağlanır. Bilmecede saklılık olgusu eğlenmenin yanında bilgiye de vasıtaadır. Zira bilmecelerde evren kitabının satır aralarındaki gizlilikleri çözenin yanında, eşyanın yeniden tanınması söz konusudur. Bu ise kişiyi bilgiye ulaştırır. Zaten “bilmece” teriminin kökünde de bu yatmıyor mu?

Halk bilmecelerinde, eğlendirme işlevi, müzikalitesi yüksek bir ses düzeni eşliğinde insanın hayaline sunulan, *insan yiyen dev; gökten inen çocuk, ayak, boğa; otuz arşın külahlı dev; insana meme veren kuş* vb. varlıkların yer aldığı, yalan, saçma ve heyecan verici fantastik kurguların iç içe geçtiği olağandışı, esrarengiz manzaralarla gerçekleşir.

Oluşturduğu olağandışı atmosferde, aşırı abartılar ve durumsal tezatlarla akıl sınırlarını zorlayan sorucu, alışılmamış bağdaştırmalarla muhatabı sarsar; hayret ve korku hissini kamçılıyıp heyecana getirir. Çünkü eşya ve olaylar, zamanla insanoğlunun nazarında orijinallliğini kaybeder, sıradanlaşır. Sıradan şeyler, ise insana zevk vermez. Olağanı aşma, garabete yakınlık, insana olağandışı duygular yaşatır.²

THB’de bin sekiz yüzden fazla örneğini tespit ettiğimiz ve sorucuların, “garabet, acayip, hikmet” olarak nitelendirdiği “olağan dışılık”³, eğretilmeden sonra, bilmecelerde en sık kullanılan sanattır. Şu bilmecelerde sorucu, bizzat eşyanın garabetine dikkat çekiyor:

²Çağdaş edebiyatta, özellikle şiirde, “*mor bir kedi yavrusudur sabah.*”, “*Sokak lambaları öksürüyordu*” (Toklu 2003: 150) şeklindeki alışılmamış bağdaştırmaların, saçmanın yaygınlaşması, bu arayışın bir ifadesi olsa gerek. Karataş, konuya şöyle işaret eder: “*Çağdaş edebiyat eserlerinde ‘saçma’nın önemli bir yer tuttuğunu görüyoruz. Bazı sanatçılar, duygu ve düşüncelerini, farklı bir şekilde ifade edebilmek için ‘saçma’ya başvururlar*” (Karataş 2004: 17).

³ “Olağan dışılık” terimini, edebiyat terminolojisindeki “mübalağa/abartı” sanatı yerine, ancak onu da içine alan, kapsamı daha geniş bir terim olarak kullanıyoruz. Çünkü bilmecelerde, saçma, durumsal tezat, garabet, yalan, hayali kurgular vb. iç içe geçmiş ve hep beraber “olağan dışılık”ı oluşturmuştur.

Etdir, betdir, garabettir, dişi yohtur, dişlegendir. (karınca / 386: 457.27)⁴; *Bir acayip kubbe gördüm / itiversen kırılır / yarı altın, yarı gümüş / murad etsen canlanır.* (yumurta / 661: 859.40c).

Şimdi, örnek olması açısından, olağan dışı atmosferin yoğun olduğu bazı bilmecelere bakalım:

Ey kurtlar, ebemi yiyen kurtlar; altını kor, üstünden yumurtlar. (afyon ‘haşhaş çiçeği, afyon kabalağı’ / 109: 5.4) örneğinde sorucu, halkın âleminde korkunun simgesi olan “kurt”a sesleniyor. Seslenme, aslında fiziksel bir yakınlığı ifade eder. Dolayısıyla hayal, seslenmenin özünde barındırdığı yakınlık ile “kurt”un vahşiliğini, yani ünsiyet ile vahşeti bir anda yaşayarak dikkat kesiliyor. Hemen sonra gelen “ebemi yiyen kurtlar” yan cümlesinde ise “kurt”un parçalayıcılık yönüne dikkat çekilerek, hayal canlı tutulurken, yeme eylemine maruz kalan varlık olarak “ebe”nin seçilmesiyle üslup hafifleştiriliyor. “Altını kor üstünden yumurtlar.” kısmında ise, ses benzerliğinin oluşturduğu üslup uyumu, anlam boyutunda sürmüyor. Zira burada artık daha önce insan yiyen bir kurt değil, üstünden yumurtlayan bir kurtçuk söz konusudur. Sonuç olarak, duygular tahrik edilmiş ve hayalin önüne olağan dışı bir manzara sunulmuştur.

Yine, *Neler gördüm, neler gördüm / çift sakallı kuşlar gördüm / köpük kusan taşlar gördüm / tuzsuz pişen aşlar gördüm.* (tavşan, balık, helva, sabun; tavşan, balık, süt, sabun / 736: 1056hh) bilmecesinde de sorucu, önce “*Neler gördüm, neler gördüm*” sözleriyle muhatabı olağandışı bir atmosfere hazırlıyor. Daha sonra ise garabet arz eden tabloları art arda sıralıyor.

İlk tabloyu teşkil eden “*çift sakallı kuşlar*”da, önce kuşa, sakal yakıştırılarak olağandışı-efsanevi bir varlık oluşturulmuş, daha sonra çift sıfatıyla abartıya gidilerek olağan dışılık pekiştirilmiştir. Bu garabet/olağan dışılık bütün yoğunluğuyla “*köpük kusan taşlar*” tablosunda da sürmektedir. Zira, kusma eylemi, tikslenme duygusunu, tahrik eder. Canlılara has bu eylemin taşa yakıştırılması, tahrikten öte, hayret duygusunu kamçılamıştır. Bu kusmanın alelade bir kusma değil, köpük şeklinde olması ise, manzaraya ayrı bir olağandışı boyut kazandırmıştır. Tuzsuz pişen aş, tamlamasında ise olağan dışılık, sürmekle beraber biraz daha hafifleşmiş ve kompozisyon tamamlanmıştır.

Sonuç olarak, bizce, insanın gizemi sevmesi ve onu çözmekle merak duygusunu tatmin etmesi, böylece hem eğlenip hem de bir şeyler öğrenmesi, bilmecenin oluşumunu hazırlayan etkenlerin başında gelir. Pozitif bilimlerin hâkim olduğu günümüzde de aklın sınırlarını zorlayan fantastik kurgulu filmlere bunca ilginin gösterilmesi, insanın özündeki bu merak duygusu ve gizem meylili ile açıklanabilir.

1.2. Hayat ve Çevre Şartları

Bilmecenin dillendirildiği çevre ile bilmecenin “dokusu” arasında ciddi bir ilişki söz konusudur. Bilmecce sorma, genelde bir “orta oyunu” tarzında gerçekleşir. Bilmecceyi soran, baş aktördür. Ondan sonra, sırasıyla cevap vermek konumunda olanlar ve dinleyiciler gelir.

Çoğu zaman, bilmecce o anda, doğmaca (irticalen) olarak ortaya çıkar. Bilmecenin doğmaca oluşu, mevcut dekoru önemli kılan en önemli sebeplerdendir. Zira o an görünen eşya, sorucu için doğrudan veya dolaylı olarak malzeme durumundadır. Dolayısıyla bilmecenin ortaya çıkması, gereken ilgiyi uyandırması; sorucunun kültürel birikimi, dilsel kabiliyeti ve aktörlük gücünün yanında, hem onun hem de onun dışında bulunanların algılarını ciddi anlamda etkileyen doğal dekora bağlıdır.

Elektriğin bulunmadığı, sıvasız taş yapılarla, ayakları tandırda, kulağı, hem dışardan gelen garip ulumalarda hem de bir bilmecede veya masalda olan bir köy insanının, özellikle çocuğunun, gözlerinde canlanan bir peri imgesi, veya “Fırıl fırıl fır çanak...” sesinin onda meydana getirdiği duygusal etki günümüzdekiyle kıyaslanamaz.

⁴Bilmecelerin sonunda verilen rakamlar *Türk Halkının Bilmeceleri*(Başgöz-Tietze 1999) adlı kitaptaki sayfa ve bilmecce numaralarını gösterir.

O gün bir çocuğun hatta bir büyüğün dünyası çoğu zaman köyü idi. İçinde oturduğu odanın duvarlarında bulunan delikler, kapı gıcirtısı, duvarlara yansıyan gölge, onun duygularını titretirdi. Kısaca doğal ortam, dekor, insanları etkileyecek tüm özelliklere sahipti.

Bu gerçeği Hilmi Yavuz şöyle ifade eder: "...1940'lı yılların Anadolu'su tam bir mahrumiyet alanıydı. Hiçbir şey yoktu. Yaşadığımız kasabalarda elektrik bile yoktu. İlk defa 1940'lı yıllarda eve akümülatörlü radyo alındığı zaman onun bizim yaşamımızda ne derece dönüştürücü bir yeri olduğunu anlatamam. Ve bunun bir çocuk için ne demeye geldiğini de anlatamam. **Lambanın elektrikte olmayan çok önemli bir özelliği vardır. Alev kımlıdar ve kımlıdadıkça eşyaların gölgesi değişir. Gölge alevin sallanmasıyla birlikte harekete geçer. Gölgelelerin değişmesinin bir çocuğun, yalnız bir çocuğun imgelemine, hayalhanesini nasıl zenginleştirdiğini, nasıl geliştirdiğini, o duvarlardaki gölgelere, biçimlere verdiğim anlamların benim imgelemimde nasıl bir yer tuttuğunu...** O yüzden yalnız ve تنها odalarda sadece duvarlardaki gölgelerle büyüyen bir çocuğun hüznüdür benimki. Veya mutluluğu" (Can 01.08.1995: 8).

Şu mısralar da yaşam şartları ile sözlü kültür ilişkisinin çarpıcı ifadesidir:

"Bizden evvel buraya inen üç dört arkadaş

Kurmuşular tutuşan ocağa karşı bağdaş

Çıtırdayan çalılar dört cana can katıyor,

Kimi haydut, kimi kurt masalı anlatıyor...

Gözlerime çökerken ağır uyku sisleri,

Çiçekliyor duvarı ocağın akisleri

Bu akisle duvarda çizgiler beliriyor,

Kalbime ateş gibi şu satırlar geliyor: ..." (Çamlıbel 1993: 6). Burada ocağın sıcaklığı kişileri birbirine yaklaştırmış. Televizyon ve benzeri bir aygıtın olmayışı onları kendi eğlence vasıtalarını oluşturmaya itmiştir.

Bugün ise dünya küçük bir köy halini aldı. İnsanoğlunun geceleri gündüze döndü. Artık garip ulumalar değil, makine sesleri var. Sokaklar ışıltılı. Duvarlarda delik yok. Her odada ışık, ısı hatta kişiyi tek başına meşgul edecek televizyon, bilgisayar vb. bir eğlence aygıtı var. Duygular köreldi ve uykuya daldı. Hayret ve ürperme duygusu kabalaştı. Bu duyguları heyecana getirmek bu zamanda ancak çok abartılı, çok etkili fantastik oyunlar, bilimkurgu veya korku filmlerinin perdeye yansıtılmasıyla olabiliyor. Zira bilmecelerin hayatımızdan çıkmaya yüz tutması veya eski özellik ve işlevselliklerini kaybetmesinin bir sebebinin de hayat buldukları bu çevreyi kaybetmelerinde aramak lazım.

Belki bu ifadelerimizden sonra şöyle bir soru sorulabilir: Acaba bugün bilmeceler yok mudur veya bilmeceler üretilmiyor mu?

Evet, bugün internet sayfalarında, radyo programlarında, özellikle çocuklar ve gençler arasında çok sayıda bilmece dolaşmaktadır. Ancak bunların içinde saf, klasik halk bilmececi sayılabileceklerin sayısı azdır. Söz konusu bilmeceler daha çok yeni sosyo-kültürel ve psikolojik hayat şartlarının sonucu olan *Fare niye fil ile evlenememiş?* (*Kısmet değilmiş.*) şeklinde saçmayı ve espriyi esas alan soru düzenindeki bilmecelerdir. Bu tür bilmecelerin kurgusunda ise edebiliği sağlayan en önemli etkenlerden olan benzetmenin veya istiarenin esas alındığı bir imgesel anlatım söz konusu değildir.

Anlatımı çeşitlilik arz etmeyen hepsi soru düzeninde olan bu bilmecelerin yanında betimlemeyi, tahkiyeyi, hareketi vb. esas alan halk bilmeceleri de yok değildir. Bunlar da daha çok, insan organları, meyve, sebze, ve hayvan isimlerini konu alan bilmecelerdir.

Bu yeni bilmecelerin günümüzde yaygın oluşu, "*bit*", "*kağrı*" gibi varlıklarla⁵ ilgili bilmecelerin hemen hemen hiç gündemde olmayışı ve günümüz çocuğu için neredeyse anlamsız hale gelişi ise, söz konusu varlıkların hayattan çekilmesiyle izah edilebilir. Bugün hayatımızda gerçekleşen siyasal-sosyal değişimler, beraberinde kültürel

⁵Türk Halkının Bilmeceleri'nde çeşitlemeleriyle birlikte sadece "*bit*"le ilgili **altmış dört** ve "*kağrı*" ile ilgili **otuz beş** bilmece mevcuttur. (bk. s. 172-175 ve 365.).

değişimi de getirmektedir. Bu da dil ve edebiyata yansımaktadır. *Karanlık yerden kadı gelir / beş halayık karşı varır / aldım ele / vurdum yere / Allah belâsını vere!* (sümük ‘sümük-el, sümük-parmaklar’ / 586: 749.5), *Kıldır kıldır dervişler, dünden bize gelmişler, o kadar yuvarlanmışlar, hıncı hamur olmuşlar.* (kurut / 447: 552.1), *Ben ne idim, neydin / samur kürklü bey idim / felek beni şaşırttı / kızgın külde pişirtti.* (kestane / 410: 498.10), *İnce belli / molla başlı.* (afyon ‘haşhaş çiçeği, afyon kabalağı’ / 109: 5.2) bilmecelerinde geçen **kadı**, **halayık**, **derviş**, **bey** ve **molla** gibi sosyal kavramlar, bugünün çocuğu için çok şey ifade etmemektedir. Zira siyasal ve sosyal değişimler, vali, hakim, öğretmen, hizmetli vb. başka yeni kavramları gündeme taşımış, diğerleri ise ya tarihî birer kavram olmuş ya da eski önemini yitirmiştir.

Artun, bu gerçeğe şöyle işaret eder: “Eskiden sorulup günümüze gelen bilmeceler, günümüzde yok olmak üzeredir. Eski dönemlerin yaşayış özelliklerini, kültürünü yansıtan bilmecelerin birçoğu unutulup belleklerden silinmeye başlamıştır. Bugün teknik gelişmelerin etkisiyle yeni bilmeceler ortaya çıkmaya başlamıştır. Eskiden bilmecelerde eğlencenin yanı sıra eğitim amacının da öne çıktığını ve doğa varlıklarının ağırlıkta olduğunu görüyoruz. Günümüzde Türk bilmecelerinin yanı sıra şaşırtmayı amaçlayan **Amerikan bilmeceleri** de sorulmaya başlanmıştır. (...) Gençler eski bilmecelerin yaratıldığı ortamdan uzak oldukları için eski bilmecelerin dünyasına giremiyorlar. Eski köy tarımıyla ilgili nesnelere tanımıyorlar.” (Artun, Erman, Adana’da Bilmeceler Sorma Geleneği, turkoloji.cu.edu.tr)

Yine, Çelebioğlu-Öksüz de bilmecelerimizin tarihe mal olmak üzere olduğunu ve onların yerini **Amerikan bilmecelerinin** aldığını, bunların ise bizim millî zevkimizi yansıtmadığını ifade ederler. (bk. Çelebioğlu-Öksüz s. 8).

Dolayısıyla bilmecenin doğuşunu hazırlayan ve imgelerini anlamlı kılan en önemli ikinci etken olarak da hayat ve çevre şartlarını sayabiliriz.

2. Türk Halk Bilmecelerinin Biçimlenmesinde Öne Çıkan Etkenler

Türk halk bilmecelerinin mevcut biçimini almasında, başka bir deyişle yapı dil ve üslup bakımından şekil bulmasında öne çıkan etkenleri de şöyle sıralayabiliriz:

2.1. Sorucu ve Gösterim Ortamı

Minyatür birer eser olan halk bilmeceleri, birçok yönden sorucusundan haber verir. Başka bir deyişle bilmecelerin kurgusu, üslup örgüsü ve dil özellikleri, geleneksel bilmeceler sorucusunun derin izlerini taşır.

Sorucu, gösterim esnasında ip-te oynayan bir cambaz edasıyla dinsel ve geleneksel inancın ince çizgisinde ve dilin şekil ve anlam sınırlarında dolaşır. Cambazın, ip-te sergilediği tehlikeli hareketlerden aldığı ve tattırdığı hazzı, o da bu çizgiyi aşmada, yasaklarla oynamada bulur. Aslında sınırları aşma, yukarıda da ifade edildiği gibi, bir yönüyle garabete yakınlaşma, yani alışık olunanın dışına çıkmadır. Bu da merak duygusunun ve ilginin kamçısıdır.

Sorucu bir taraftan inek gübresini veya burun akıntısını soracak kadar konu sınırlarını zorlarken⁶ diğer taraftan *Bize gece gel de / k...ına koyayım.* (minder / 491: 615.1g) şeklinde küfre denk müstehcen / cinsel göndermelerle geleneksel ve dinsel sınırların yasak burçlarından sarkar. *Bir kızım var, gelen öper, giden öper.* (havlu ‘peşkir, yüz havlusu’ / 327: 376.2) örneğiyle ‘mahremiyet’i kaşıyıp iç gıcıklarken öte taraftan *Allah’ın işi, karnında dişi.* (kabak ‘susak, su kabağı’ / 360: 423.12); *Bir kızım var, kırk gözü var.* (elek ‘un eleği, kalbur’ / 272: 287.12b) gibi örneklerle garip tabloları sahneler.

Tın tının, pın pının, taralelli tak tak. (havan ‘havan ve eli’ / 326: 375.6) örneğinde olduğu gibi sadece ses değerli sözcüklerle de bilmeceler kurabilen sorucu, *Bir kalede iki fare oynar.* (göz / 309: 348.28); *Yol üstünde bir sahan dolma.* (at gübresi / 128: 48) örneklerinde olduğu gibi her şeyi her şeyle ifade edecek kadar geniş bir imge alemine de sahiptir. Bu sınır tanımazlıkta, şathiyyane söyleyiş, saçma, savurma, yakıştırma, küfür dahi serbesttir.

⁶ *Canlıdan cansız, kapkara tüysüz. (inek gübresi / 411.a); Tuttum kulağımdan, vurdum duvara. (sümük ‘sümük-el, sümük-parmaklar’ / 586: 749.2).*

Böyle geniş bir hareket alanını sunan ise dinleyicidir. Sorucu, kimi zaman tıpkı arenadaki kızgın boğanın karşısındakini, boynuzlarında darbelerle savururken hızını almayı seyircinin içine dalması gibi, *Aşağıdan gelir gevek, içi dolu hevek, bunu bilmeyen puşlan pezevenk.* (kibrit / 420: 517.10); *Kutu kutu yapak, yapak değil ipek, bunu bilmeyen kara köpek.* (saçlar 'kadın saçı' / 551: 697.4) örneklerinde olduğu gibi sivri dilini, dinleyiciye de yöneltir. Ancak dinleyici hoşça vakit geçirme pahasına, tıpkı heyecanın hazzını duyabilmek için kızgın boğanın boynuzlarında savrulmayı göze alan seyirci gibi, bunu hoş görür.

İşte, sorucunun bu hâkim edası, bilmecelerin dil ve üslubunu hatta genel yapısını belirlemede önemli bir etkidir. Ancak bütün bunları sağlayan ise gösterim ortamıdır.

Halk bilmecelerinin yapı, dil ve üslubuna renk veren dinleyiciye yönelik *iki delikli kuldurum, bilmiyeni vursun yıldırım.* (ibrik 'güğüm' / 339: 401.6), *Aldır abası / yeşildir çuhası / bunu bilmeyen koca eşek sıpası.* (domates 'kırmızı patlıcan' / 257: 257.3) örneklerindeki beddualar, küfürler vb. tahrik kalıpları gösterim ortamı olmadan anlam ifade etmez. Yine *Yedi delikli tokmak / sende de var, bilmiyon mu, ahmak?* (baş 'kafa' / 160: 82.1d) örneğindeki muhabiyet, *Kaynanam karaca, giyer ferace, içer tütünü, sallar g...ünü.* (baca 'bacalık' / 146: 64.29) örneğindeki kaba mizahî gönderme gösterim ortamı ile bilmecelerin şekil bulması arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Sorucu, *kadı* başta olmak üzere *bey, ağa, paşa* ve *müftü* gibi hiyerarşik düzenin üst makamlarını temsil eden şahısları gösterim ortamında misafir eder ve alttan alta iğneler: *Tıptış tıptış yürürsün / samur kürkü sürürsün / sen bir müftü kızsın / niçin yayan yürürsün?* (fare 'sıçan' / 279:307.11d); *Samur samur yürürsün / samur kürkü sürürsün / sen bir paşa kızsın / niçin yayan yürürsün / al yanaklı kiraz dudaklı, o güzelin neresinden öpersin?* (fare 'sıçan' / 279:307.11f); *Gadı* gaçar, g...ü sıçar. (otomobil 'makine' / 518: 649.2); *İki kaya kırt dedi, bey büzüğü (metinde: yüzüğü) cırt dedi. (bit 'kehle' / 174: 108.8). Hırtına pırtına, bin ağasının sırtına.* (çeten 'sepet, çiten, sele' / 210: 182.1).

Özellikle iğneleyici sosyal göndermeler içinde, *Karanlık yerde kadı oturur, kalpağını suya batırır.* (horoz / 334: 391.18a) örneğinde görülen, karanlık ve kadı bağdaştırmasının yapıldığı bilmecelerin çokluğu ise dikkat çekicidir. Karanlık; gizem, korku ve heyecandır. Kadı, halkın doğal yaşamını kayıt altına alan üst bir sosyal statünün temsilcisidir. Dolayısıyla, sorucu, karanlıkla bilmecenin gizemli, sisli havasının dekorunu sağlarken, kadıyı, imrendirici konumundan karanlığa çeker. Gerçek hayatta söyleyemeyeceği şeyleri de bu puslu havada söyler. Aslında bu, halkın katı hiyerarşik düzeni kendi muhayyilesinde kırma ve özlemlerine ulaşma kurgusudur.

Halk bilmecelerinde *çapahlı bacı; k...ı çuvaldız gibi kız; iki g...ü'lü baba, ebe, oğul; gelenin, geçenin g...ünü öpen gelin, pantalonsuz, k...ı açık, tin tin sakallı enişte* örneklerinde olduğu gibi baba, kız, ebe, bacı, gelin, yenge, enişte vb. akrabalar da kendilerini mizahi bir tasvirin içinde bulur. Bu durum ise akraba meclislerinde bilmece sormanın yaygınlığına ve akrabalar arası takılmalara/şakalaşmalara işaret eder.

Sonuç olarak sorucu ve gösterim ortamı ile bilmece ilişkisi, bir tiyatro senaryosu ile sahne, dekor, kişiler ve seyirci ilişkisinden de öte bir önem arz etmektedir. Çünkü tiyatroyu yazan sahneye yansıyacak en önemli noktaları dahi metne yansıtır. Geriye bu metnin en iyi şekilde canlandırılması kalır. Halbuki bilmece çoğu zaman gösterim ortamında vücut bulur.

Oğuz, bu gerçeği şöyle ifade eder: "*Halkbilimi ürünleri, teatral bir ortamda yaratılmakta ve yaşatılmaktadır. Bu teatral ortamın bir unsuru metindir, ancak teatral ortam metinden ibaret değildir. Burada hareketi, dinleyici/seyirciyi, dekoru ve doğal olarak tiyatroyu yani gösterim yerini de dikkate almak durumundayız. (...) Türk halkbilimi çalışmaları tarihi, anlatım ortamı kavramının dikkate alınmaması yüzünden yapılmış değerlendirme hatalarına tanık olagelmektedir.*" (Oğuz 2002: 549-553).

2.2. Sözellik ve Sözlü Kültür

Halk bilmecelerinin sözlü oluşuna Başgöz, şöyle dikkat çeker:

"*Bilmece bir sözlü edebiyat türüdür. Halk edebiyatında sözlü olmak, üç ayrı niteliği içerir: Bunlardan biri bilmecenin sözlü yaratılmış olması demektir. Hiç bir halk bilmecesi,*

kalemi ele alıp yazmakla ortaya çıkmaz. Bilmecce insanın zihninde, çoğu zaman bir gösterim anında yaratılır ve dil ile söylenir. Gösterimden evvel insanın zihninde hazırlanan bilmeceler elbet vardır, ama bu da sözlü olmak kuralını değiştirmez. Sözlü olmak, gösterimin sözlü yapıldığına da işarettir. Gösterime katılanlar ellerinde kitap taşımaz veya karşılığı bulmak için kitaba bakmaz. Sözlü olmak, yayılma işinin de insanlar ve kuşaklar arasında, ağızdan kulağa, sözlü aktarılmış olmasını da içerir. Gerçi 18' inci yüzyıldan sonra cönklerde yazıya geçen bilmeceler yok değildir. Ama bilmecenin yayılması sözlü olur.” (Başgöz-Tietze 1999: 4).

Bilmecelerin bu özelliği, aşağıda sıralayacağımız bir çok noktayı da beraberinde getirir:

2.2.1. Sözellik, Bilmecelerin Yapı, Dil ve Üslubunda Tabiiliği Doğurur

Muhatapları önünde, zihninde kurguladığı bilmeceyi tabii ağız özellikleri jest ve mimikleriyle ortaya koyan sorucu, bilmecenin yapı, dil ve üslubunda suniliğe gitmez. Bir şair okuyucuya sunacağı bir dörtlüğünde hatta mısrasında defalarca değişikliğe gider, öylece sunar. Yine kendine has bir ağız özelliği olmasına rağmen, standart dili kullanır, ancak isterse, ağız özelliklerini de eserine yansıtır. Oysa bilmece, dil bilgisi ve yapı bakımından incelenmiş, anlatım kusurlarından arınmış bir halde değil, sorucunun muhayyilesindeki saf şekliyle ortaya çıkar. Sorucu, halk bilmecelerinin en karakteristik özelliklerinden olan kısaltmaların boşluğunu, vurguyla, vücut diliyle doldurur. Bir halk bilmecesi olan *Köy içinde ağız yukarı*. (kuyu / 449: 557.1) örneği ile Nâbî'nin “*Bende yok sabr u sükûn; sende vefâdan zerre / İki yoktan ne çıkar; düşünelim bir kerre*” Nabi. (Karataş 2004: 326) şeklindeki meşhur muamması karşılaştırıldığında, muammadaki ince işçiliğin, bitmişliğin yanında, halk bilmecesinin ulu orta söylenmiş bir söz gibi durması, bu durumun açık bir göstergesidir.

2.2.2. Sözellik Çeşitlemeyi Doğurur

Bilmecelerin yazılı bir metnin olmayışı, yayılmasının dinleyenlerce sağlanması, yapı, dil ve üsluplarını tasarrufa açık hale getirir. Aktarıcı veya derleyici, bilmeceyi kendi ağız özelliklerine göre aktarır, hatırına gelmeyen veya anlayamadığı kısımları kendine göre doldurur, hatta yeni benzetme unsurları kullanma yoluna gidebilir. Bu tasarruf, bazen “*Yük üstünde yarım kete (Ay)*” “*Yük altında yağlı kete (Ay)*” (bk. Koz 1974: 48-59) örneklerinde olduğu gibi, anlamları ilgisiz veya zıt kelimelerden oluşan çeşitlemeleri netice verecek derecede ileri varır. Veya başka bir örnekte *yumurta*'yı imgeleyen *taş*'ın özelliği, *mil taşı, sel taşı, mermer taşı, çay taşı, billur taşı, el taşı, fil taşı, biley taşı* (yumurta / 662: 859.45) şeklinde çeşitlemeden çeşitlemeye geçebilir.

Bu durumu açıkça gösteren yüzlerce bilmecedен⁷ sadece şu örneğe bakalım: Bir tepede **toy** oturur / biri kalkar, biri oturur. (terazi ‘el terazisi, kantar’ / 614: 800.30); Bir tepede **tunç** oturur / biri kalkar, biri oturur. (terazi ‘el terazisi, kantar’ / 614: 800.30a); Bir tepede **nur** oturur / biri kalkar, biri oturur. (terazi ‘el terazisi, kantar’ / 614: 800.30b); Öte geçede **tay** oturur / biri kalkar, biri oturur. (terazi ‘el terazisi, kantar’ / 614: 800.30c); Şu derede **kar** oturur / biri kalkar, biri oturur. (terazi ‘el terazisi, kantar’ / 614: 800.30f); Şu karşıda **top** oturur / biri kalkar, biri oturur. (terazi ‘el terazisi, kantar’ / 614: 800.30g); Bir tepede **darı** oturur / biri kalkar, biri oturur. (terazi ‘el terazisi, kantar’ / 614: 800.30k).

Burada “**toy**” ve “**tay**” dışında, teraziyi imgeleyen varlıkların, birbiriyle ilgisiz varlıklardan oluşması bilmecelerdeki tasarrufun tipik bir örneğidir. Bu çeşitlemelerden hangisinin asıl olduğunu kestirmek de kolay değildir. Kulağa hoş gelen, düzgün bir kurguya sahip örneği asıl, diğerlerini çeşitleme saymaya da izinli değiliz. Çünkü, elimizde, mevcut bilmecelerin sahibince yazılmış bir metni olmadığı gibi, bu bilmecelerin ilk gösterim anında bulunmamışız. Sorucunun ağız özelliklerini, jest ve mimiklerini, yaptığı işlevsel vurguları, o anki dekoru bilmiyoruz. Başka bir deyişle bilmeceyi bilmece yapan çok önemli unsurlara vâkıf değiliz.

⁷ Daha geniş bilgi için bk. Karademir, Fevzi, *Türk Halk Bilmecelerinin Yapı, Dil ve Üslup Özellikleri*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, s. 417-421.

2.2.3. Sözellik İmlâda Keyfilîği/Tutarsızlığı Doğurur

Sözlü oluş, zaten karakteristik özelliği, örtme, bulandırma, gizleme olan bilmecelelerin imlâsını gölgeli kılmış, bu da, dil, yapı ve anlam özelliklerinin tespitini zorlaştırmıştır. Zira elimizdeki bilmeceleler, eğer bizzat ilk sorucudan alınmamışsa, aktarıcıların ve derleyicilerin tasarrufundan sonra bize ulaşmıştır. Bir nokta eksiğinin, gözü kör ettiği bilinen bir gerçektir. İşte bilmeceleleri yazıya geçiren derleyicinin, aynı bilmeceleler için farklı noktalama işaretleri kullanması veya benzer bilmeceleleri aynı çalışmada çok farklı noktalama işaretlerine tabi tutması ve yine ağız özelliklerinin pek önemsenmemesi, mevcut yazılı bilmecelelerin yapı dil ve üslubunu doğrudan etkilediği gibi, özelliklerinin tespitini de zorlaştırmıştır.

Bilmece derleyicileri iyi birer ağız araştırmacısı olmuş olsalardı belki Türk halk bilmecelelerinin daha net bir fotoğrafı çekilebilirdi. Ancak ne yazık ki, ilk derlemelerde bunun imkansızlığı, gün geçtikçe standart Türkçenin yaygınlaşması ve görsel ürünlerin hakimiyeti, bunu da neredeyse imkansız kılmıştır. Ancak şimdiye kadar yapılmış bilimsel ağız çalışmalarında derlenen bilmeceleler, bu anlamda daha güvenilir verilere ulaşmayı bir derece kolaylaştırabilir.

Bu konu için şu örneklere bakalım:

Ne çin dur, ne naz, baştan ayağa giyer ket ket libas, kanadı var, kuyruğu var, uçamaz, uçarsa da bâdı sabâyı geçmez (balık / 156: 76.14c). Siyah puntuyla verilen kısmın “Ne Çin’dir ne Laz” şeklinde olmaması için hiçbir neden yoktur. Hatta metne bu, daha uygun düşmektedir. Oysa metnin ilk/yazılı örneği elimizde olmadığı için yapacağımız düzeltme sadece yeni bir çeşitlemeyi doğurur.

Yine, *Çat çatan ağacı, pat patan ağacı, kırmızı lâle, Trabzon ağacı*. (fayton / 282:310); *Pat patan ağacı / çat çatan ağacı / kırmızı leylek / trabzan⁸ ağacı* (beşik / 167: 93.3) örneklerinde siyah puntuyla verilenlerden hangisinin asıl olduğunu bilemeyiz. Zira, metni yazıya geçiren burada kişisel tercihini kullanmıştır.

Sizin sokak, bizim sokak, maka mak, maka mak, altı ayağından nallarlar, şaka şak, şaka şak, dilberi dudağından öperler, şipe şip, şipe şip. (kahve / 367: 431.7) örneğinde “**altı**” kelimesinin “**ati**” olması gerektiği kesin gibidir. Ancak başka örneklerdeki altı ayaklı hayvanlar⁹ ile kısaltma ve mizah mantığını düşündüğümüzde yine bilmecelelerin sözellîği bizi sınırlar. Son olarak şu örneklere bakalım: *Altın tasta / gül ıslı*. (akıl ‘fikir’ / 112: 14.3); *Altın tasta / kil ıslı*. (akıl ‘fikir’ / 113: 14.3a). Burada “**akl**”ı imgeleyen “**gül**”ün “**kil**”e dönüşmesi acaba kimin eseri? Sorucunun mu, derleyicilerin mi, yoksa yazıya geçirenlerin mi? Birleşik kelimelerin, özel isimlerin yazımı ile noktalama işaretlerinin kullanımında da yaygın bir tutarsızlık olarak karşımıza çıkan bu durumun asıl nedeni, bizce bilmecelelerin sözlü ürünler oluşudur.

2.2.4. Sözellik Ara Türlerin Oluşumunu Hızlandırır

Halk bilmeceleleri içinde *tekerleme-bilmece, efsane-bilmece, hikaye-bilmece, atasözü-bilmece, deyim-bilmece, mani-bilmece* şeklinde ifade edebileceğimiz iki özellikli çok sayıda örneğe rastlamak mümkündür.¹⁰

Söz konusu ürünlerden bir kısmının bilmece sayılıp sayılmaması, tartışılması gereken bir konudur. Ancak bilmecelelerdeki deyim ödünclemelerinin, atasözü örneksemelerinin, tekerlemeler başta olmak üzere masal öğelerinin, mani kalıplarının ve efsanemsi, destansı örneklerin varlığı, bu türlerle bilmeceleler arasındaki geçişin açık ifadesidir.

Bu durum, adı geçen ürünlerin aynı kaynaktan çıkmaları ve aynı zevke hitap etmelerine bağlanabilir. Çünkü tekke kültürünü özümseyen âşığın, medrese eğitimi görmüş bilge-şairin, halk ozan ve köylüsünün aynı topraklarda beraber yaşamaları yer yer aynı

⁸ **Tirebüzen (tırabazan, trabuzan)**: merdiven parmaklığı.

⁹ *Dünyada altı ayaklı hayvan nedir?* (bit ‘kehle’ / 174: 108.20).

¹⁰ Aynı şekilde halk şair/âşıkları ve divan şairleri de halk bilmecelelerini kaynak olarak muamma ve lugazlar dizmiş ve bağımsız bir tür olmakla birlikte, destanlarda, âşık atışmalarında, masalarda ve halk edebiyatının diğer pek çok türünün içinde bilmece ve bilmececi örnekler tespit edilmiştir. (bk. Boratav- Başgöz 1974: 2-13; Karadavut 2006: 481-514; Alptekin 2006: 335-361).

meclislerde bulunmaları başka bir deyişle iç içeliği, diğer ürünler gibi bilmecelerin biçimlenmesine de yansımıştır. Bugün edebî ürünlerimizin tasnifinde yaşadığımız zorluk, kimi şair veya şiirleri bir yere koyamayışımız veya zoraki koyuşumuzun temelinde bu durum vardır. Zira anonim kültür farklı türleri potasında yoğurmuş, böylece melez diyebileceğimiz türler ortaya çıkmıştır.

Çelebioğlu ve Öksüz bu konuya şöyle dikkat çekmişlerdir: “Çok defa Halk ve Dîvan edebiyatları, tamamen birbirlerinden ayrı mütâlâa olunmuş, bunlar arasındaki müstereklikten ziyâde farklılığa dikkat edilmiştir.(...) Zahirî bu, doğru görülse bile halk tabakası ile münevver zümreye ait edebî mahsuller, neticede tek bir milletin malı olmakla onların, temelde zevk ve karakter bakımından birleşmesi duyuş ve heyecanda benzerlik göstermesi tabîdir.” (Çelebioğlu-Öksüz 1979: 5).

Ancak bizce daha da önemlisi, söz konusu ürünlerin sözel olarak ortaya çıkışı ve yayılışdır. Özellikle aktarıcı-sorucunun, türleri ayırt edecek kültürel birikime her zaman sahip olamaması, sahip olduğu kültürel malzemeyi, kabiliyeti nispetinde birbirinin yerine kullanmaya çalışması bu ürünleri, birbirine iyice yaklaştırmış, farklı yapı dil ve üslup özellikleri gösteren bilmeceleri doğurmuştur.

Bilmecelerin farklı türlerle iç içeliği, hem özelliklerinin tespitini hem de tasniflerini zorlaştırmış, kimi bilim adamları bu karmaşadan dolayı tasnif ve örneklemelerinde çelişkiye düşmüşlerdir.

Başgöz’ün “Kültürümüzde, hepsi soru olan ve karşılığının bilinmesi beklenen bir hayli edebiyat türü ve biçimi var. Divan şairlerimizin yazdıkları muamma ve lügazlar bir bakıma bilmecedir. Aşıklarımızın sazlarını alıp, türkülerle birbirlerini sorguya çekmeleri de öyle. Aşıkların zor bir soruyu bir zarfa koyup kahve duvarına asmaları (askı asma) geleneği de bilmeceden başka bir şey değildir. İstanbul Semai kahvelerinde tulumbacların ve külhanbeylerin semailer ve maniler ile yarışmaları da bilmece sormaktır. Matematik soruları, hukuk soruları, "bir evde" diye başlayarak hane halkının sayılarını soran oyun da öyledir. Şairlerin ve sultanların birbirlerine zor sorular göndermeleri de bilmecedir. Düğün halkının önüne geçip, gelin alıcılara şiirli sorular yöneltmek de aynı guruba girer.” şeklinde önce bilmece olarak anılan ürünleri tek tek sayıp, son olarak da “**Ama halk bilmeceleri dediğimiz, gerçek bilmeceler bunların hepsinden değişiktir. Bu çalışmamızda üzerinde duracağımız asıl konu halk bilmeceleridir**” ve “**Ol nedir ki, veya bil bakalım diye başlayan bilmeceler halk bilmecesi değildir.**”(Başgöz-Tietze 1999: 1-3) demesine rağmen, bütün bu özellikleri içeren örnekleri halk bilmecesi olarak eserine alması söz konusu çelişkili yaklaşımlara açık bir örnektir.

Saf halk bilmecelerinin gerek konu, gerek yapı ve gerekse üslupları bakımından diğer türlerden ayrıldığına biz de inanıyoruz. Zira okuma yazması noksan, ancak konuşma dilinin imkanlarından yararlanabilen, imgelem dünyası çoğu zaman görünen âlem olan bir köylünün kurguladığı bir bilmece ile, şiirin imkanlarından haberdar bir halk aşığının, iki üç dil bilen, soyut imge ve dil kullanımlarından yararlanabilen bir divan şairinin kurguladığı bilmece, elbette aynı özellikleri göstermeyecektir. Çünkü eser müessirinin aynasıdır. Kişilerin niteliklerinin değişkenliği ölçüsünde eserler de farklı özellikler gösterir.

Bu tür çelişkilerden kurtulmak için gerekenleri, şöyle sıralayabiliriz:

1. Sözel kültürün potasında yoğrulmuş, üzerlerinde her türlü tasarrufa gidilmiş ürünlerin, kesin çizgilerle ayrılmayacağı gerçeğinin kabul edilmesi. Bu gerçekten hareketle ekseriyet itibarıyla asli özelliklerini yitirmiş sözel kültürün izlerini taşıyan ürünlerin, bu muamma veya lügaz de olsa, halk bilmecesi olarak kabul edilmesi.

2. Söyleyeni belli ürünlerin, ilgili edebiyat sınıfının manzum ürünleri arasında gösterilmesi ve halk bilmeceleri tasnif edilirken bunların varlığına da dikkat çekilmesi.

3. Yeni sosyo-kültürel ve psikolojik şartların doğurduğu espriye dayalı şaşırtmalı soruların, halk bilmeceleri içerisinde ayrı bir başlık altında değerlendirilmesi ve klasik halk bilmecelerinden bu tür bilmecelere geçişin çok hızlı olduğu gerçeğinin kabul edilmesi.

4. Bulmaca sorularının, ve matematik sorularının, saf, klasik halk bilmecelerinden çok farklı bir kurgu mantığına sahip olduğunun bilinmesi.¹¹

5. Şaşırtma unsurlarıyla ve ses tekrarıyla edebi özelliklere bürünmüş, söyleyeni belirsiz matematiksel bilmecelerin uygun bir başlık altında halk bilmecelerine dahil edilmesi. Aksi halde benzerliklerin yanlış algılanması, mevcut karmaşayı devam ettirecektir. Oysa, halkın, elindeki ürünleri birbirine malzeme olarak kullanımı tabiidir. Masalını kurgularken bilmecedan yararlanması gibi. Ancak bizim o masalı bilmece saymamız yanlıştır. Zira, şekerin çaya veya pastaya girmesi, bunları şeker değil, şekerli yapar. Dolayısıyla önce ana metni tespit edip sonra mevcut ürünü bir türe dahil etmek daha uygun bir yaklaşım olacaktır.

THB’nde tespit ettiğimiz ara tür örnekleri şunlardır:

Muamma-Bilmece

“*Muamma, bir insan veya herhangi bir şeyin kendisini değil -çünkü kendisini kasdederse lugaz olur- ismini nesir veya nazım içinde gizlemektir.*” (Tarlan 1936: 5). “Ta’miye” kelimesinden türetilmiş olan muamma, Türk edebiyatına, İran edebiyatından geçmiş ve on altıncı yy.da yaygınlaşmıştır. Genellikle beyit halinde yazılan muammalar, lugazlarda olduğu kadar şekil bakımından çeşitlilik göstermezler. (...) Mensur örnekleri de olan muammalar, Divan edebiyatında Allah’ın isimleri başta olmak üzere özel isimleri konu alırken, âşık edebiyatında her şey için muamma söylenmiştir.” (bk. Çelebioğlu-Öksüz 1979: 33-35; Bilkan 2000: 36).

Gerek divan şairlerinin gerekse âşıkların söylediği bir kısım muammalar dilden dile aktararak zamanla anonimleşmiştir. Bazen de bilmece sorucusu, zihnindeki muamma kırıntılarından yeni bir bilmece oluşturmuştur. Bunun neticesinde halk bilmeceleri arasında bilmece diye aktarılan ince işçilik ve kültürel birikim eseri muamma veya muamma parçalarına rastlanır olmuştur. İç içelikleri muamma, lugaz ve bilmece terimlerinin kullanım ve tanımlarına yansımış, bu üç terim yer yer birbirinin yerine kullanılır olmuştur.

Şu tanımlar söz konusu karmaşanın tipik örnekleridir: “*Lûgaz 1. bilmece, bulmaca; yanılmaca. 2. ed. manzum bilmece, eski divanların çoğunda bulunan ve halk dilinde hece vezni ile yazılmış olan bilmece: Bir küçüçük fıçıcık / içi dolu turşucuk: limon...*” (Develioğlu 1988: 662). “*Lûgaz bilmece demektir. Muamma ise bir isim gizleyen bilmecedir.*” (Levent 1984: 563). (Ayrıca bk. Çelebioğlu-Öksüz 1979: 33-35).

Aşağıda halk bilmeceleri arasından seçtiğimiz bazı örnekler görülmektedir:

Ben bir nesne gördüm, anın ismi bellidir: başı sekiz, karnı altmış, ayakları ellidir. (Hasan / 751: 1082)

Bir muamma yaptı Aşık Dizari (metinde: Diyari); bu dünyada yoktur ânın ayarı; birdir burnu, yüzdür gözü, dörttür kulağı, çevrilmiştir kenarı; diri iken gezer idi köyleri, öldü amma gene gezer yerleri. (çarık / 206: 170.4)¹²

Kes müderris ayağını hem müîdin başını; ko ayağı baş yerine tâ bilesin adını. (Said / 751: 1080)

Sefinenin başı girince limana, ism-i âcizanem çıkar meydana. (Süleyman / 751: 1081)

Sende yok sabr u sükûn / bende vefadan zerre / iki yoktan ne çıkar / fikredelim bir kerre! (Nabi / 751: 1078).¹³

¹¹ Bugün gazete ve dergilerde yer alan bulmacalar; bilgi ölçmeye dayalı düz sorular olmaları, imgesel bir anlatım içermemeleri, yazılı olarak ortaya çıkmaları, hatip-muhatap ilişkisinden ve gösterim ortamından yoksun olmaları gibi birçok yönden halk bilmecelerinden ayrılır. Dolayısıyla bilmecenin bazı çalışmalarda “bulmaca” olarak anılması bizece yanlıştır.

¹²Boratav-Başgöz, bu muammanın kaynağının “ozi ozi, bindim pozi, bir burnu var, kırk da gozi.” bilmecesi olduğunu belirtirler. (Boratav-Başgöz 1974: 2-13)

¹³Çeşitlemesi de şöyledir: “*Sende yok mîhr u sükûn / bende vefadan zerre / iki yoktan ne çıkar / fikredelim bir kerre!*” (Nabi / 751: 1078a).

Lugaz-bilmece

“Meyl etmek, yaban faresinin delikleri, eğri çapraşık yol” anlamlarına gelen lugaz kelimesi, Klasik edebiyatta, konusu, insan isminden başka her şey olabilen bilmeceler için kullanılır. Lugaz edebiyatı, muammanın aksine İran’da değil, Arap’larda daha çok gelişmiştir. Türk edebiyatında ise on beşinci yy.dan itibaren yaygınlık kazanmış, bilhassa on sekizinci yy.da en verimli devrini yaşamıştır.

Lugazlar, genellikle manzum olup aruzun “**fâilâtün fâilâtün fâilün**” kalıbıyla daha çok yazılmışlardır. Gazel veya kıta tipi kafiyeleşmeler de az olmamakla beraber çoğunlukla mesnevi şekli tercih edilmiştir.

Özellikle uzun parçalarının sonunda şairin mahlasının zikredildiği lugazlar, bazan sanıldığı gibi sadece manzum değil mensur da olabilir. Yalnız mensur şekli fazla yaygınlaşmamıştır. Üslup bakımından hemen hepsinde “Nedir ol kim?” veya “Ol nedir kim?” “Bir acâyib nesne gördüm” başlangıcı ortaktır. Sonlarda ise bazı halk bilmecelerindeki “Ya bunu bilirsin ya bu gece ölürsün!” veya “Bunu bilmeyen eşek ” gibi ifadelerin yerine: “Bunu arif olan bilir, kemal erbâbı anlar, ona feyz kapısı açılır” gibi ifadelerle karşılaşmak mümkündür. (bk. Çelebioğlu-Öksüz 1979: 17-18).

Kurgu mantığındaki benzerlikten olacak ki lugazların halk bilmecelerine geçişi muammadan çok daha fazla olmuş, aşağıda örnekleri görülen çok sayıda lugaz-bilmece ortaya çıkmıştır:

Ol nedir ki bahri ile behri, bir saatin içinde dolaşır bin pare şehri, göz görmeden görür âsitaneyi, alır, verir bahri ile pazar, ne yanındaki vâkıf olur, ne kimse sezer. (akıl ‘fikir’ / 113: 14.8)

Ol nedir ki ismi var uryan gibi, kuyruğunu havaya dikmiş sabur aslan gibi, mekanı düz ovardır, asla yoktur yokuşa yüzü; bir müfferri maydanı var, etrafı gülşen gibi. (metinde: ağaç çağ). (Ay / 130: 53.3)

Ol nedir ki sanatında binazir, işine tahsin eder beyle vezir, meskeni ruşen değil zulmettedir, bilemeyiz zahmette ya rahattadır. (arı ‘bal arısı, kovan arısı’ / 123: 39.23)

Ol nedir ki tene tene akara benzer, severler onu sevgili yare benzer, üstünde yazar Edalet hatun, cihane hükmeder sultane benzer. (altın ‘altın para’ / 116: 21.11)

Sudadır meskeni, hem uşağı devşeği; **bil bakalım** o nedir, kumdur ölüm döşeği. (balık / 155: 76.4).

Problem-bilmece

Halk bilmeceleri düz sorular değildir. Ancak bilmeceler arasında aşağıda görüldüğü gibi, soru düzeninde kurgulanmış örneklere rastlamak da mümkündür. Bu durum, halkın bilmece kurgusunda düz soruları kaynak alma eğilimine bağlanabileceği gibi; gösterim ortamlarında zekayı sınama yollu doğrudan problem sorma geleneğine de bağlanabilir.

Aşağıda bu tür bilmeceler görülmektedir:

Bir adam bir bahçeye girmiş, bir torba nar almış. Bahçenin yedi kaptusu var imiş. Ol adam hangi kapunun önüne vardı ise torbasındaki narın yarısını bıraktırmışlar. En son yedinci kapudan çıkmış, bakmış: torbasında bir nar kalmış. Bu adamın torbasında kaç nar var imiş. (Yüz yirmi sekiz nar var imiş. / 744: 1066.1)

Anamın anası, babamın gaynanası, benim nennemin kaç gulağı var? (iki / 762: 1098).

Soru düzenindeki espriye dayalı şu örnekler ise Amerika tarzı bilmecelerin Türkçedeki örnekleridir. Günümüzde, küreselleşmenin bir sonucu olarak bir çok noktada olduğu gibi, halkların espri anlayışında da bir yakınlaşma veya aynileşme söz konusudur. Dolayısıyla örnekleri yaygınlaştıkça, bu tür bilmeceler, artık kültürün asli unsurları haline gelmektedir.

Arap suya düşerse ne olur? (İslanır. / 762: 1104);

Bir ağaç (ta) on iki kuş var bir avcı altı tanesini vurdu, geriye kaç kaldı? (Kalmaz uçar. / 761: 1097)

Bir batman buğday öğütene kadar kaç batman su geçer? (Terazim var tartarım. / 762: 1099);

Boş cepte ne bulunur. (delik / 762: 1105)

En inatçı saz hangisidir? (Davul, çünkü dövmeden çalmaz. / 762: 1103)

Köpek ne için sahibinin arkasından gider? (Sahibi önden gittiği için. / 762: 1101)
Elma elmadan çıkar, sen bir elmadan çıkarsın. Hünkâr ne yer? (Allahın verdiği. / 762: 1102).

Mani-bilmece

Bilmecelerin en fazla üslup benzerliği gösterdiği tür, manilerdir. Her iki türde de doldurmalar önemli bir yer tutar ve ses uyumu önemsenir. İmâlî sözler çokça kullanılır, yer yer espriye yer verilir. En önemlisi her ikisi de halk tarafından oluşturulur ve sözlü gelenek içinde varlığını sürdürür. İşte bu ve benzeri nedenlerden iki tür arasında geçişler olmuş ve aşağıda örneklerini gördüğümüz mani-bilmeceler ortaya çıkmıştır:

*Gönül alçak, yüz yerde;
yüz yaram var yüz yerde.
Hak yarattı, görmedi,
ben görmüşüm yüz yerde. (düş 'rüya' / 264: 276.1);
Nehir ırmak ve çayım,
her işte var çok payım,
yağmur sonu göklerde,
yedi renkli bir yayım. (ebekuşağı 'alâimi sema, gökkuşağı' / 266: 277.4)
Ben giderim asmaya /
asma dalı kesmeye /
beline bir kuşak kuşattım /
değme kılıç kesmeye. (nikâh / 507: 633.1c).*

Tekerleme-bilmece¹⁴

Hayal, düş, aşkınlık, yalan, mizah veya çocuk zihninden kaynaklanan serbest bir yaratıcılığın ürünleri olan tekerlemeler (bk. Duymaz 2002: 291-306) ile bilmecelerin birçok noktadan benzeştiğini görüyoruz. Zira, mantık sınırlarını zorlayan ifadeler, sözü gizemli kılma, yalan, mizah, ses ve sözü oyuna dönüştürme, tekrarlardan yararlanma, üslup değişkenliği, her iki türün de temel özellikleridir. Hem bu yakınlıkları hem de benzer ortamlarda dillendirilmeleri ve hayat bulmaları, bu iki tür arasında, alışverişi tabii kılmıştır.

Hızlıca bir döndürülen bir nesne nazarımızda gizlendiği gibi, sorucu da art arda yuvarladığı sözcükler arasına eşyayı gizlemiş, seri bir devinimin kıvrak anlatımı olan şu tekerlemeli bilmeceler ortaya çıkmıştır:

Aldım sarı, oldu mavi; olaydım mavi, koyaydım bari. (zırmık / 671: 871)
Az gitti uz gitti / dere tepe düz gitti / altı ay bir güz gitti / uyanınca hep bitti. (düş 'rüya' / 265: 276.2)
Bir köprüden üç kişi geçer / biri bakar, basar, geçer / biri bakar, basmaz, geçer / biri de ne bakar, ne de basar, geçer. (kucağı çocuklu ve hamile kadın... / 723: 1028)
Boz tepeden indiremedim, bindiremedim, suyunu verip döndüremedim; haber verin ustasına: indirsin, bindirsin, suyunu verip döndürsün. (gemi 'kayık, vapur, kelek' / 293:332.14)
Deniz ortasında bir ağaç dalsız, budaksız / üstüne bir kuş konmuş kolsuz, kanatsız / ben onu vurdum topsuz, tüfeksiz / pişirdim odsuz, ocaksız / ben onu yedim tuzsuz, bibersiz. (gönül, sevda, aşk, rüya, yalan / 760: 1096.11)¹⁵
Dilim dilim dilmeli / tepesi yeşil düğmeli / dilimi bilen bilmeli, bilmeyen otuz iki şar vermeli. (portakal / 538: 683.9)
Girdi, çıktı, girecek / girdi, çıktı, girmiyecek / girmedi, girecek / ne girdi, ne girecek. (Adem ile Havva, Şeytan, Müslüman, Gâvur / 719: 1010)

¹⁴ Bu tür bilmecelere mini masal da diyebiliriz.

¹⁵Duymaz, bu bilmece için "yalanlamalı masal" terimini kullanır. (bk. Duymaz 2002: 291-306). Ayrıca Boratav- Başgöz, "Ot yedim, etlendim, su içtim sütlendim,; aç kapıyı Ayşe Fatma, kapıya ben geldim." metnine, hem masal tekerlemesi olarak hem de cevabı koyun olan bir bilmece olarak rastlandığını ifade ederler. (bk. Boratav- Başgöz 1974: 2-13).

Gökten bir elma düştü, cümle âlem bölüştü (adam ‘insan’ / 109: 3.3).

Helengele melengele, maktu gele, haya hakta, taka takta, pireleyli, lisevide. (çuval / 228: 216.3)

Kar yağar, yağmur yağar, ortalık kupkuru; dışarı çıktım, dizecek balçık, çamur; biraz öteye gittim, üç torbaya rasladım, ikisi dipli mipli, birinin hiç dibi yok; hiç dibi yok olan torbayı aldım, biraz daha gittim, üç tencereye rasladım, ikisi dipli mipli, birinin hiç dibi yok; hiç dibi olmayan tencereyi aldım, torbaya soktum; biraz öteye gittim, üç testiye rasladım, ikisi kulplu mulplu, birinin hiç kulpu yok; kulpu yok testiye aldım, biraz öteye gittim, üç çeşmeye rasladım, ikisi sulu mulu, birinin hiç suyu yok; hiç suyu olmayan çeşmeden kulpsuz testiye doldurdum; biraz öteye gittim.üç kapıya rastladım, ikisi kırık kırık, birinin hiç kapısı yok, hiç kapısı yok olan kapıyı çaldım, karşıma üç adam çıktı, ikisi gözlü mözlü, hiç birinin gözü yok; hiç gözü olmayandan bir akça istedim, bana üç akça verdi, ikisi paralı maralı, birinde hiç para yok; hiç para olmayan akçayı aldım, biraz öteye gittim, üç satıcıya rasladım, ikisi donlu monlu, birinin hiç donu yok; hiç donu olmayana akçamı uzattım, bana kağıt verdi, çivi verdi, helva verdi, tahta verdi. Helvayı yedim, karnım doydu; oturdum, üç merdiven yaptım, ikisi uzun muzun, birinin hiç boyu yok; biraz öteye gittim, üç camiye rasladım, ikisi minareli minaresiz, birinin hiç minaresi yok; hiç minaresi yok olanda üç müezzın ezan okuyor, ikisi sesli mesli, birinin hiç sesi yok; hiç boyu olmayan merdiveni hiç minaresi olmayan minareye dayadım, ve çıktım; hiç sesi olmayan müezzının kellesini uçurdum. Aşağıya indim, eve gidiyordum. Bir de baktım ki köprü üstünde uçurduğum kelle soğan salata satıyor (*gönül, sevda, aşk, rüya, yalan* / 761: 1096.12).

Lale sümbül biçerek, soğuk sular içerek / az gitti uz gitti / dere tepe düz gitti / altı ay bir güz gitti / uyanınca hep bitti. (düş ‘rüya’ / 265: 276.2a)

Lebe lebe lâmelifim, lebe lebe mim elifim, lebe sefer, lebe çıkar, altı ayda bir sefer. (bıldırcın / 169: 100.2)

Leblebicik lepircik dört duvarın üstü açık, geldi kondu serçecik; ne çiçeği, nar çiçeği, nur çiçeği, cevri cevahir tarlasında şeftali çiçeği. (akıl ‘fikir’ / 113: 14.5)

Masal masal matladı, iki sıçan atladı, kurbağa kanatlandı, gelin çıktı çardağa, mart usurdu bardağa, bardak iki parça oldu, gelinin yüzü kara oldu. (yazla kış / 682: 897.3)

Min min minare; minareden kenare; kenarede olucak, olucakta balıkçık. (lamba ‘gaz lambası, petrol lambası, çıra, idare lambası, tiske’ / 457: 568.14)

Nar tanesi, nur tanesi; dört köşenin bir tanesi. (cennet / 191: 143.1)

Se se se servi seyale, yel estikçe yeyale / sen sevdin, sen uzandın / sen beni kendin gibi hercayı mi sandın / hercayiler bahçesinde manyas çiçeği / var git, hey deveciler köçeği! (sarımsak / 558: 711.6a)

Sen seni bil sen seni, sen seni bilmez isen patlatırım enseni. (çivi, çekiç / 697: 944)

Üçü vurur, dağıtır / üçü cennet bağıdır / üçü vurur, döşürür / üçü uçan dağıtır. (mevsimler / 482: 607)

Yapılmamış duvarda / doğmamış oğlan oturur / ekilmemiş bostanı yolma diye bağırır. (*gönül, sevda, aşk, rüya, yalan* / 759: 1096.9)

Hikaye-bilmece

Halk bilmecelelerinde tahkiye üslubu çok önemli yer tutar. Sorucu genelde soracağı varlığı tahkiye üslubunda betimler. Bu durum aşağıda örneklerini gördüğümüz çok sayıda mini hikayenin oluşumunu sağlar.

Ben ne idim ne idim / yeşil başlı bey idim / Allah beni şaşırdı / at b...una düşürdü. (arpa / 125: 42.4)

Bıyığımı bura bura, çıktım kapkara duvara. (asma ‘üzüm kütüğü, tevek, devek, tiyek, bağ’ / 126: 44.2)

Dün akşam bize yeşil cübbeli bir adam geldi; benim içimden çıkanları yedi. (dolma / 256: 255.A.1)

Gelin uyandı / cama dayandı / cam kırıldı / kana boyandı. (dut ‘kara dut, ak dut, kırmızı dut’ / 261: 268.4)

Yola gider iken bir nesne gördüm / yola gider, izi yok / eti haram, sütü helâl / canı var, kanı yok. (arı 'bal arısı, kovan arısı' / 120: 39.14)

Efsane-bilmece

Efsaneler, halkın, kendine gizemli gelen varlık, olay, durum ve kavramları anlamlandırma ve onların gizemini çözmeye çabasından doğmuş, olağan üstü ve manevi motiflerle süslü anonim ürünlerdir. Bazen insan şeklindeki bir taş, bazen asırlık bir ağaç, bazen bir ziyaret, bazen de bir isim etrafında örgülenir.

İşte, anonim olma, bir varlığın, olay veya durumun etrafında örgülenme, gizemli kılma ve gizem çözmeye, konuyu çoğu zaman tabii bir dil ve öyküleme formunda sunma, gibi birçok özelliği, bilmeceyi, yukarıda tanımladığımız efsaneye yaklaştırır.

Bazı araştırmacılara göre ise, tabiattaki garip varlık ve olayların gizemine akıl erdiremeyen eski insanlar, onları doğrudan anmanın zarar getireceğinden korktuklarından metaforik/dolaylı çağırma/adlandırma yoluna gittiler. İlk bilmece de bu metaforik adlandırmalardan doğdu.¹⁶

Biçimden biçime girmelerine rağmen, bilmeceelerde hala bu izlere rastlanabileceğini söyleyen Seyidov, böyle bir adlandırmaya Dede Korkut eserindeki şu cümleyi örnek gösterir:

“(Kara koç atlara kişnettiren / Akça koyun gördüğünde kuyruk çırpıp kamçılayan / Kanlı kuyruk yüzüp şapur şapur yutan / Sesi kaba köpekleri havlattıran / Çakmaklıca çobanları öldüren) Bunların hepsinin yanıtı canavardır (yani kurttur).” (Seyidov 1982: 28-30).

Seyidov'un efsanelerle ilişkilendirdiği bilmecelelere bakalım:

“O nedir ki, seher dörd, Günorta iki, Akşam üç ayaklı. (O, insandır. Çocukken ellerini yere dayayarak emeklediği için dört ayaklı, gençliğinde iki ayaklı, yaşlandığında da eline asa aldığı için üç ayaklı olur.)” (Seyidov 1982: 28-30).

Başgöz bu bilmeceenin efsanelik yönünü şöyle anlatır: *“Sfenks (Sphinx) bilmececi diye tanınan bu bilmece de Sfenks adıyla anılan mitsel bir yaratık anlatılıyor. Sfenks'in kökeni Eski Mısır'a çıkıyor. Orada bu mitsel yaratık insan başlı ve aslan bedenli olarak temsil ediliyor. Yunan kültüründe kadın başlı, kadın memeli aslan gövdeli ve kanatlı bir yaratık olarak görülüyor. Oedipus efsanesinde bu yaratık herkese bir bilmece soruyor, bilemeyenleri öldürüyor. ...Oedipus bu bilmeceyi çözüyor ve o vakit Sfenks kendini öldürüyor.”* (Başgöz-Tietze 1999: 49-50).

Şu bilmece de efsane ile ilişkilendirilir:

*“Ağacda var bağırsağ
Yel babanı çağırsağ,
Ağzın açıp ney çalar
Sülaymanı çağırsağ. (Kaman)”*

Seyidov bu bilmeceyle ilgili efsaneyi şöyle anlatır: *“Efsanelere göre sözümona kartal bir hayvanın leşini parçalayarak onun bağırsağını pençelerine alıp ağacın tepesine çıkarır. Bağırsak dallara ilişir, sıcakta kuruyup incelik ve gerilir. Esen şiddetli rüzgarın uğultusu ve dalların ona dokunması ile ahenkli sesler çıkarır. Bu sırada yoldan geçen bir adam bu seslerin büyüüne kapılır, Olayın nedenini öğrendikten sonra kurutulmuş bağırsaktan perde düzenleyerek sözümona ilk müzik aracı yaratır. Bu efsane yukarıdaki bilmece de öz izlerini saklamıştır.”* (Seyidov 1982: 28-30).

Seyidov'un bilmece-efsane olarak anlattığı örneklerden biri de şudur:

“Bir adam ormanda giderken aslana rastlar, onu kovalamağa başlar. Adam kaçır kaçır, sonunda bir uçuruma denk gelir. Orada bir ağaç görür. Ağacın dalına tutunup sallanır durumda kalır. Çevresine baktığında bir ak sıçanla kara sıçanın dalına tutunduğu ağacın kökünü kestiğini görür. Adamın elleri de yorulmuştur, yere inmek ister. Eyilip uçurumun dibine baktığında, ağzını açmış onu yutmak isteyen büyük bir ejderha; yukarıda başının üstünde, dallar arasında ise bal peteği görür, Böyle bir durumda iken elini uzatıp parmağını bala batırmak ister. Bilmece türüne yakın olan bu efsanenin anlamı açıklanacak olursa, aslanın ölüm, ak ve kara

¹⁶bk. (Başgöz-Tietze 1999: 28-29); (Seyidov 1982: 28-30).

sıçanın yaşamdan giden gece ve gündüz, ejderhanın mezar, bal peteyinin ise dünya malı olduğu belli olur.” (Seyidov 1982: 28-30).

Atasözü / deyim-bilmece

Aç köpek fırın yıkar atasözünün veya Çarıklı erkânharp deyiminin sonuna kimi bilmecelelerin sonunda yer alan “Bilin, bakalım bu nedir?” kalıbını getirdiğimizde bunların bilmeceye dönüştüğünü görürüz. Bunun en önemli nedeni, atasözü ve deyimlerdeki gizlilik olgusudur. Çünkü mesaj, mecaz zarfında gizlenmiştir. Bu ise bir cevabı, bir yorumu gerekli kılmaktadır. İşte gerek mecazdan kaynaklanan bu gizlilik olgusu, gerekse belli kalıplarda varlıklarını sürdürmeleri gibi nedenler deyim ve atasözlerini bilmecelelere yaklaştırmıştır.

Başgöz, aşağıda verilen on beş bilmeceyi, karşılıklarına yazıldığı şekliyle, atasözü olarak yayınlanmış olduğunu kaydeder:

“1. *Helec'oğlunun katırı, ne yükletsen götürü, (köprü) -Beyoğlunun katırı, ne yükletsen götürü.*

2. *Ağadan hatın aldım, belayı satın aldım, (nezle) - Haneye hatın aldık, belayı satın aldık.*

3. *Eğri ağaçta kar durmaz, (keçinin boynuzu) - Eğri ağaçta kar durmaz.*

4. *Karşıdan gördüm yeşil türbe, yanına gittim estafulla tövbe, (ısrırgan)-Dışardan yeşil türbe, içine girdim estafulla tövbe.*

5. *İndiri mindiri beyleri attan indiri. (çiş yapmak)- Atlıyı attan indirir.*

6. *Ham iken tatlı, olmuşu acı. (çocuk) - Ham iken tatlı, olmuşu acı.*

7. *Sen seni bil sen seni, sen seni bilmez isen patlatırlar enseni, (çivi ve keser)-Sen seni bil sen seni, sen seni bilmez isen patlatırlar enseni.*

8. *Beş paralık nışadır, dört köşeyi kuşatır, (mum ve lamba)- Beş kuruşluk nışadır, dünyayı kuşatır.*

9. *Yattığı yerde ot bitmez, (ateş)- Bastığı yerde ot bitmez.*

10. *Biyük baş içi boş, tut kulağından çifte koş. (anormallik) - Üstü cıcık cebi boş, tut kulağından çifte koş.*

11. *Boynu ip gibi, karnı küp gibi. (testi)- Çöp gibi boyun, küp gibi karnı.*

12. *İçi taş dışı taş, ha dolaş ha dolaş, (minare) - Hamiş taş, hamiş taş, eli kuru gözü yaş, ha dolaş ha dolaş.*

13. *Zenbil, ben söyleyim sen bil. (kelime oyunu, zenbil)- Zenbil, ben söyleyim sen bil.*

14. *Şık şık eder nalçadır, iş bitiren akçadır, (para)- Şık şık eden nalçadır, iş bitiren akçadır.*

15. *Bir karış boyu var, türlü türlü huyu var. (lamba ışığı)-Bacak kadar boyu var, türlü türlü huyu var.”*¹⁷(bk. Başgöz-Tietze 1999: 28-29)

Başgöz bu örneklerle ilgili ayrıca şunları söyler: “Verdiğimiz örneklerin kaynakları üzerinde yaptığımız bir araştırma gösteriyor ki, bunlardan 1, 4, 5, 6, 8, 9, 11, 12, ve 13 numaralı metinler bilmeceyi, sonradan atasözüne dönüşmüştür. Onlardan 2, 7 ve 10 numaralı metinler atasözüdür, bilmece olarak kullanılmıştır. 3 ve 15 numaralı metinler üzerinde kesin bir yargıya varamadık.” (Başgöz-Tietze 1999: 28-29).

Şu örnekler de bilmeceleyle deyimler arasındaki ilişkinin yoğunluğunu göstermesi açısından önemlidir:

acı dilli, acı sözlü (580: 735.13f); **ağız var dili yok** (155: 76.6); **aklı kaçık** (457: 568.13); **alın teri** (161: 83.5); **arkasında çulu yok** (576: 734.10); **bağrı delik** (644: 843.15); **baş üstünde yerin var** (594: 760.4); **başı sudan hoş değil** (549: 695.8); **doymak bilmez göz** (616: 809.3); **dünyayı geçirir elekten** (113: 14.7); **el işler, ağız söyler** (229: 221); **eller üstünde dolaşır** (115: 21.8n); **gırh paralıh-** (158: 81.5); **herkesin ağzında...** (286:315.15o); **iki canı** (275: 296.2); **ipi kırmuş aslan** (543: 691.16); **kara gün** (754: 1091.2); **karnıca kaderince** (245: 248.1); **kulakları kapıda** (168: 98.1); **kuru kafa** (298:334.5n); **ölünün körü...** (470: 582.7); **tahtalı köy** (485: 609.4); **tut kulağından çifte koş** (117:28); **yukarıda gözü yok** (619: 815.7a).

¹⁷ Bizce bu örnekler atasözünden çok, deyim veya deyimeye yakın kalıp kullanımlardır.

Ara türlere son olarak Dede Korkut'taki savaş sahnelerini andıran aşağıdaki bilmeceleri örnek verebiliriz:

Âhi geldi mâhi geldi,
Dört ayaklı şâhi geldi,
Server-i sultan geldi,
Şıh şıhlar geldi,
Hasan ağanın külâhi geldi!
Erzincan'ın sürtüğü geldi!

Kars'ın kahpesi geldi! (Misafirler, masa, ekmek, çatal, pilav, dolma, bamyâ, peynir / TBH 237: 3314)

Âhî gelir, vâhî gelir,
Dört ayaklı şâhî gelir,
Düz meydanı gelir,
Kuyruklu turnalar gelir,
Server-i sultan gelir,
Çukur şadırvan gelir
Sakallı kadının gelir,
Tosyalı Mahmut ağa gelir,

Yemenlisi hepsini bastırır. (Misafirler, iskemle, masa, kaşık, ekmek, çorba, dolma, kadayıf, pilav, kahve / TBH 237: 3315)

Sorucunun bu şekilde destansı bir anlatımı tercih etmesinde dinlediği destanların etkisi yok mudur acaba?

Sonuç

1. Bilmecelerin oluşumunu hazırlayan en önemli etkenler, insanın gizemi sevmesi ve onu çözmekle merak duygusunu tatmin etmesi; hayat ve çevre şartlarıdır.

2. Bilmecelerin oluşumuna katkı sunan ve imgelerini anlamlı kılan hayat ve çevre şartları değişmiş; sosyo-kültürel değişim yeni kavramları öne çıkarmıştır. Dolayısıyla o günün insanı için çağrışım alanları güçlü olan *kadı*, *halayık*, *derviş*, *bey ve molla*, *bit*, *kağrı* gibi varlıklar bugünün insanı için büyük ölçüde anlamını yitirmiş, tarihî birer kavram haline gelmiştir.

3. Bilmecelerin yapı dil ve üslup bakımından biçimlenmesini sağlayan en önemli etkenler sorucu ve gösterim ortamı ile sözelliktir. Çoğu zaman gösterim ortamında vücut bulduğu için bilmecelerin kurgusu, üslup örgüsü ve dil özellikleri, geleneksel bilmece sorucusunun ve gösterim ortamının derin izlerini taşır.

4. Bilmecelerin sözlü olarak ortaya çıkmaları ve yayılmaları, çeşitlemelerin ve ara türlerin oluşumunda önemli bir etkidir.

5. Sözellik, aynı zamanda, bilmecelerin üslubunda tabii; imlasında ise tutarsızlığı doğurmuştur.

6. Türk halkı, bilmece kurgusunda, deyimlere, masal tekerlemelerine vb. unsurlara yer verdiği gibi, matematiksel soruları, divan şiirinden aldığı muammayı, lugazı, kimi zaman aynen kimi zaman da taklit ederek, bilmece diye sormuş ve yer yer mani veya atasözünü de bilmeceye dönüştürmüştür.

7. Birden fazla ürünü aynı adla anabilen halk için, oluşturduğu ürünlerin tanımı ve tasnifi değil, işlevi önemlidir. Dolayısıyla anonim potada yoğrulmuş, iç içe geçmiş bu ürünlerin sınırlarını belirleme, onları belli bir yere oturtma gayretinde olan araştırmacıların tam bir tasnif ortaya koymaları da zorlaşmıştır.¹⁸

¹⁸Aksoy, bu konuda yazılmış temel eserlerde bile bu karmaşanın olduğuna dikkat çeker. (bk. Aksoy 1988: 101-102).

Kaynaklar

- Acıpayamlı, Orhan (1978), *Halkbilim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Aksoy, Ömer Asım (1988), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* (I-II), İnkılâp Kitabevi yayınları, İstanbul.
- Alptekin, Ali Berat (2006), “Türk Masallarında Karşılaştığımız Bilmecemsi Unsurlar”, *Prof. Dr. Saim Sakaoğlu'na Armağan*, Konya, s. 334-361.
- Artun, Erman (1997), “Adana’da Bilmece Sorma Geleneği”, *I. Halkbilimi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Balıkesir.
- Artun, Erman (2002), “Günümüz Adana Aşıklık Geleneğinde Mizah”, *turkoloji.cu.edu.tr*
- Artun, Erman, “Adana’da Bilmece Sorma Geleneği”, *turkoloji.cu.edu.tr*
- Banarlı, Nihad Sami (1956), “Halk Bilmecelerinde Rüya ve Ötesi”, *Türk Folklor Araştırmaları*, İstanbul, S. 81, s. 2281-2282.
- Başgöz, İlhan (1974), “Türk Bilmecelerinin Fonksiyonları”, *Folklor Doğru-Bilmece Sayısı*, (Çeviren: A. Levent Alpay), İstanbul, S. 37, s. 29-38.
- Başgöz, İlhan (1986), "Bilmecelerin Toplumla İlgisi", *Folklor Yazıları*, Adam Yayınları, İstanbul, s. 248-251.
- Başgöz, İlhan; Tietze, Andreas (1999), *Türk Halkının Bilmeceleri (THB)*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara.
- Bilgegil, M. Kaya (1989), *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâğât)*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Bilkan, Ali Fuat (2000), *Türk Edebiyatında Mu’ammâ*, Akçağ yayınları, Ankara.
- Boratav, Pertev Naili; Başgöz, İlhan (1974), “Türk Halk Bilmeceleri” *Folklor Doğru-Bilmece Sayısı*, (Çeviren: Vedat Aydınoglu), İstanbul, S. 37, s. 2-13.
- Bortav, Pertev Naili (1982), 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, Gerçek yayınları, İstanbul.
- Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler* (1996), Türk Dil Kurumu yayınları , Ankara.
- Can, Eyüp (01.08.1995), “Hilmi Yavuz Üzerine”, (Ropörtaj), *Zaman Gazetesi*, s.8.
- Çamlıbel, Faruk Nafiz (1993), *Han Duvarları*, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul.
- Çelebioğlu, Amil; Öksüz, Yusuf Ziya (1979), *Türk Bilmeceler Hazinesi (TBH)*, Ülker Yayınevi, İstanbul.
- Develliođlu, Ferit (1988), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara.
- Duymaz, Ali (2002), “Tekerlemelerin Tür ve Şekil Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri 26-28 Mayıs 2000*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, s. 291-306.
- Elçin, Şükrü (1989), *Türk Bilmeceleri, Kültür Bakanlığı yayınları*, Ankara.
- Elçin, Şükrü (1998), *Halk Edebiyatına Giriş*, Akçağ yayınları, Ankara.
- Eyübođlu, İsmet Zeki (1959), “Bilmecelerimiz”, *Türk Folklor Araştırmaları*, İstanbul , S. 121, s. 1963-1964.
- Eyübođlu, İsmet Zeki (1959), “Bilmecelerin Konusu”, *Türk Folklor Araştırmaları*, İstanbul, S. 124, s. 2032-2033.
- Eyübođlu, İsmet Zeki (1962), “Bilmecelerin Yapısı”, *Türk Folklor Araştırmaları*, İstanbul, S. 159, s. 2856-2857.
- Eyübođlu, Sabahattin (1992), “Bilmecelerin Cennetinde”, *Atatürk Devri Türk Edebiyatı-II*, (Haz. Mehmet Kaplan ve diğerleri), Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, s. 1165-1170.
- Göğceli, Yaşar Kemal, (1952), “Tekerlemeler Nerde, Nasıl ve Ne Zaman Söylenir”, *Türk Folklor Araştırmaları*, İstanbul, S. 32, s. 497-499.
- Görkem, İsmail (1999), “Sözlü Kültür Geleneği Açısından Elazığ Bilmeceleri”, *Millî Folklor*, Ankara, S. 43, s.13-18.
- Gözaydın, Nevzat (1985), “Çocuk ve Folklor”, *Türk Dili*, Ankara, S. 400, s. 326-352.
- Ibrayev, Şakir (1998), *Destanın Yapısı*, (Aktaran: A. Abbas Çınar), Atatürk Kültür Merkezi yayını, Ankara.

- Karadavut, Zekeriya (2006), "Kırgız Bilmeceleri", Prof. Dr. *Saim Sakaoglu'na Armağan*, Konya, s. 481-514.
- Karademir, Fevzi, *Türk Halk Bilmecelerinin Yapı Dil ve Üslup Özellikleri*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi. s. 64-84.
- Karataş, Turan (2004), *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Akçağ yayınları, Ankara.
- Kayıpov, Sulayman Turdiyevič (2002), "Sözlü Gelenekte ve Edebiyatta Metin Kavramı", *Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Bildirileri 26-28 Mayıs 2000*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara. s. 459-465.
- Kılınç, Aziz (2005), "Sözlü Ürünlerin Geleceğe Taşınmasında Ortamların Rolü ve Bir Örnek", *Millî Folklor*, Ankara, S. 68, s. 85-90.
- Koz, M. Sabri (1970), "Karşılıkları İçinde Bulunan Bilmeceler", *Türk Folklor Araştırmaları*, İstanbul, S. 256, s. 5786-5787.
- Köktürk, Şahin (2005), "Çocuklara Şiirin, Felsefenin ve İmgesel Dünyanın Kapılarını Açan Tür Bilmeceler", *Hece (Çocuk Edebiyatı Özel Sayısı)*, S. 104-105, s. 120-127, Ankara.
- Levend, Ağah Sırrı (1984), *Divan Edebiyatı (Kelimeler, Remizler, Mazmunlar, Mefhumlar)*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Nureddin Seyidov (1982), *Azeri Bilmeceleri ve Bilmece Dili*, (Çeviren: Neriman Hepbildikler), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Basılmamış Lisans Tezi.
- Oğuz, M. Öcal (2002), "Metin ve Anlatım Ortamı Merkezli Kuramların Türk Halk Bilimi Çalışmalarına Uygulanması Üzerine Bazı Dikkatler", *Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri 26-28 Mayıs 2000*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara. s. 549-553.
- Öztürk, Ali (1985), *Türk Anonim Edebiyatı*, Bayrak Yayıncılık, İstanbul.
- Sakaoglu, Saim (1982), "Bilmecelerimizde Doldurma Kelimeler", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, Ankara, Cilt: 2, s. 345-360.
- Sakaoglu, Saim (1983), "Bilmece Terimi Üzerine Notlar", *Türk Kültürü Araştırmaları (1979-1983)*, Ankara, s. 1-2.
- Sual, Mahir (1974), "Dünya Bilmeceleri", *Folklor Doğru-Bilmece Sayısı*, İstanbul, S. 37. s. 81.
- Tarlan, Ali Nihat (1936), *Divan Edebiyatında Muamma*, İstanbul Üniversitesi yayınları (Burhaneddin Matbaası), İstanbul.
- Tezel, Naki (2004), *Türk Halk Bilmeceleri*, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul.
- Toklu, M. Osman (2003), "Alışılmamış Bağdaştırmaların Anlam Yapısı", *II. Dil, Yazın ve Değişibilim Sempozyumu 9-10 Mayıs 2002*, Çukurova Üniversitesi Yayınevi, Adana, s. 144-153.
- Uraz, Murat (1950), "Halk Edebiyatında Muamma", *Türk Folklor Araştırmaları*, İstanbul, S. 8, s. 113-115.
- Yançev, Nihail (2002), *Mani ve Bilmeceler*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara.

Kısaltmalar:

s.: sayfa

S.: Sayı

THB: Türk Halkının Bilmeceleri (1999)